

Н. І. Чаграк

кандидат педагогічних наук, доцент

ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

СОЦІАЛЬНІ ТЕОРІЇ СТАРІННЯ І СТАРОСТІ У КОНТЕКСТІ ОСВІТНЬОЇ GERONTOLOGII

Науковий дискурс в освітній геронтології вимагає подальшого вивчення процесу старіння і старості не тільки у площині фізіологічного і особистісного розвитку людини, а й як явища соціального і суспільного. У статті проаналізовано основні положення соціальних теорій старіння і старості, які створюють підґрунтя для вивчення людини похилого віку з перспективи ресурсу і дозволяють розкрити можливості й важливість освіти людей похилого віку для їх подальшого особистісного розвитку і самореалізації.

Ключові слова: освітня геронтологія, соціальні теорії старіння і старості, людина похилого віку, старість.

Чаграк Н. И. Социальные теории старения и старости в контексте образовательной геронтологии.

Научный дискурс в образовательной геронтологии требует дальнейшего изучения процесса старения и старости не только в сфере физиологического и личностного развития человека, но и как явления социального и общественного. В статье проанализированы основные положения социальных теорий старения и старости, которые создают основу для изучения пожилого возраста на перспективу ресурса и позволяют раскрыть возможности и важность образования пожилых людей для их дальнейшего личностного развития и самореализации.

Ключевые слова: образовательная геронтология, социальные теории старения и старости, человек пожилого возраста, старость.

Chahrak N. I. Social theories of age and ageing in the context of educational gerontology.

Scientific discourse in educational gerontology requires further study of age and ageing not only from the physiological and personal development points of view, but also as a social phenomenon. The article analyzes the main principles of social theories of age and ageing, which form the basis for the study of elderly from the perspective of resource and reveal opportunities of education of elderly people for their further personal development.

Key words: educational gerontology, social theories of age and ageing, older people, old age.

Старість – своєрідний віковий і психологічний період життя людини, який характеризується значними фізіологічними, психічними та психологічними змінами організму. Традиційно старіння сприймається як процес деградації і спаду життєвих функцій, однак все більше наукових

досліджень доводять, що розвиток особистості відбувається і протягом цього періоду, зокрема завдяки активізації життя, активності людини і набуттю нових знань та умінь, що є необхідною умовою поліпшення якості її життя в старості. Вивчення проблем старіння і старості від стародавніх часів відбувалося у контексті філософії, медицини, біології, психології, соціології та інших наук. Тільки в другій половині ХХ ст. – початку процесу демографічного старіння суспільства, особливо країн Європи та США, зумовленого досягненнями медицини, психології, соціальної політики, напрацюванням та запровадженням різних форм опіки людей похилого віку, – дослідження, які концентрували увагу на різних аспектах старіння і старості, сформувалися в окрему наукову дисципліну. Відповідно, геронтологія – одна з найдавніших наук, хоча довгий час самостійно не розвивалася. Розширення сфери наукових інтересів та досліджень з проблем старіння і старості запевнили стрімкий розвиток геронтології як науки, зокрема 40-50-ті роки ХХ ст. можна вважати часом загального світового розквіту різноаспектних досліджень процесу старіння і старості. Початок цих досліджень припадає на 1944-46 рр., коли було започатковано науковий дискурс у геронтології, вивчення процесу старіння і старості не тільки у площині фізіологічного і особистісного розвитку людини, а й як явища соціального і суспільного.

Значна частина дослідників схиляється до думки, що старість як суспільний феномен пройшла три основні етапи наукового сприйняття:

- 1) старість як індивідуальна і соціальна проблема (кінець 1940-х – 1960-ті рр.);
- 2) старість як проблема економічна, заміщення людського капіталу (1970 – 1980-ті рр.);
- 3) старість як глобальна проблема: старіння суспільства, зайнятість людей похилого віку та їх соціальне «включення», залучення до суспільного життя; комунікація і взаємодія поколінь (1990 – дотепер) [3, с. 70].

З 1940-х рр. розпочинаються ґрунтовні дослідження старіння і старості як в аспекті індивідуального розвитку людини, так і в суспільному; з'являються певні емпіричні дані і результати теоретичного осмислення, аналізу та узагальнення проблем старості та осіб похилого віку, що дало можливість першим науковцям, які займалися цією проблемою, теоретично обґрунтувати процес старіння і старості як міждисциплінарний феномен, що потребує всебічного вивчення. На підставі емпіричних досягнень і теоретичних узагальнень вчені Р. Хавігурст (R. Havighurst), Е. К'юмінг (E. Cumming), В. Генрі (W. Henry), Д. Мадокс (G. Maddox), М. Коллер (M. Koller), Б. Лемон (B. Lemon), А. Роуз (A. Rose) заснували основи науки геронтології, а результатом наукових дискусій з проблем старіння і старості як соціального феномена стали перші геронтологічні теорії: теорія активності, теорія роз'єднання (звільнення) і теорія субкультури. Однак необхідно зазначити, що теорії старіння мають тривалу історію розвитку, починаючи з філософії стародавнього світу. Формування теорії можна інтерпретувати як процес розвитку ідей, що дозволяють зрозуміти і пояснити емпіричні спостереження. Зважаючи на те, що в геронтології визначають три основні складові – вік, старіння і старий [2, с. 6], що є відображенням концептів

«час» і «зміна», то теорії старіння, відповідно, – це спроба пояснити певні зміни як складову процесу старіння. Старість соціальна безпосередньо пов'язана, а точніше визначається зміною соціальних ролей людини похилого віку і зниженням її соціального статусу. Особливим проявом цієї фази життя є вихід людини на пенсію, оскільки різко змінюється її соціальна ситуація. Насамперед, втрачається статус людини як особи професійно активної, а відтак, в розумінні багатьох, вона стає суспільно незадіяною чи навіть некорисною. Втрата раніше виконуваних соціальних ролей призводить до зниження соціального статусу і, зазвичай, погіршення матеріального забезпечення. Домінуючою категорією у бюджеті часу на пенсії стає вільний час, і головним завданням людини у старості є наповнення його змістом.

Одним з перших узагальнень у сфері досліджень соціального аспекту старості вважають *теорію активності*, головною ідеєю якої є врахування взаємозалежності між діяльністю і почуттям задоволення від життя (суб'єктивне відчуття благополуччя). Вона пояснює поведінку і реакцію старших людей, що ґрунтується на їх самооцінці та усвідомленні суспільної акцептації. Згідно з цією теорією, люди похилого віку поводяться таким чином, щоб відповідати очікуванням суспільства, водночас не порушуючи задоволення власних потреб [10]. Ґрунтуючись на концепції завдань розвитку протягом всього життя («life-span development», Р. Хавігурст (R. Havighurst), С. Каван (S. Cavan)), у 1949 р. теорія активності розглядає процес старіння як суспільне явище і обґрунтовує важливість активного способу життя аж до глибокої старості [9]. Старість як фаза життя набуває нової якості – це не період деградації і спаду життєвих сил, а продовження розвитку особистості через різні види діяльності, зокрема навчальну. Підтримуючи цю ідею, Й. Рембовскі (J. Rembowski, 1984) зауважив, що старші люди задоволені собою, якщо у їхньому житті з'являється діяльність, яка заміщує попередні суспільні та соціальні ролі [20]. Тобто, старіння – нова якість життя, боротьба за збереження середнього віку, що стимулює до постійної активності, до відповідальності за свою особистість, а підтримання рівня й характеру активності у перехідний період від середнього до похилого віку є умовою успішної старості. Основними складовими теорії активності є: *активність* (за Р. Хавігурстом, – це діяльність, що формує стиль (якість) життя людини у похилому віці); *рівновага* (тип активності визначається рівнем і характером задоволення потреб. З віком старші люди втрачають деякі попередні соціальні ролі і, відповідно, пов'язані з ними форми діяльності, що може призвести до зниження відчуття задоволення життям, до депресивних станів й апатії. Тому важливим є заміщення втрачених соціальних ролей іншими формами активності); *адаптація* до втрати ролей (заміна попередніх соціальних ролей іншими формами і видами активності); *задоволення* від життя (за твердженням Р. Хавігурста, цей показник складається з п'яти компонентів: цікавості та ентузіазму, сміливості та стійкості, почуття власної гідності, самоповаги й оптимізму, які створюють суб'єктивний рівень благополуччя, що формується життєвим досвідом індивіда, а не його оцінкою певних об'єктивних обставин) [22, с. 10]. Зазвичай після того, як люди похилого віку відходять від виконання своїх

соціальних ролей, у них розвивається почуття непотрібності і деградації. Теорія активності обґрунтовує необхідність подальшої діяльності у похилому віці, заміни соціально значущих функцій іншими та продовження активного життя, що значною мірою сприяє збереженню психічного спокою людини і пристосуванню до нового етапу її життя.

Теорія активності знайшла обґрунтування у подальших дослідженнях науковців. Канадський ендокринолог і фізіотерапевт Г. Сельє (H. Selye, 1978), пов'язуючи процес старіння зі стресом, вважає підтримання активності у похилому віці (зокрема види діяльності, які людина буде в змозі і з задоволенням виконувати і яку цінуватимуть інші), одним із факторів зниження психічного стресу [23] на важливості фізичної активності осіб похилого віку акцентує увагу й американський фізіолог Г. Врієс (H. A. De Vries), який на підставі тривалих досліджень довів, що вона має «омолоджуючий ефект», точніше затримує процес старіння організму [27].

Представник гуманістичної психології Ш. Буглер (C. Bühler, 1961) на основі тривалих спостережень за діяльністю і поведінкою людей похилого віку сформулювала певні висновки щодо активного способу життя: по-перше, потрібно зважати на базову культурну тенденцію – цінування у суспільстві поведінки активної; по-друге, людина почувається комфортно, якщо може жити в ритмі: робота – вільний час, тому старшим також важливо створювати можливості змістовної діяльності; і по-третє, наближення періоду старості спонукає до індивідуального осмислення сенсу життя і смерті, незважаючи на попередню діяльність людини [4].

На початку 1970-х рр. прихильники теорії активності розгорнули дискусію щодо визначення мотивації активності у похилому віці. Вони дійшли висновку, що мотивацією продовження активності у старості є не прагнення задовольнити функціональні потреби, а збереження підтримки власної соціальної структури, що є умовою оптимального задоволення життям [16]. Згодом розробник цієї теорії Р. Хавігурст (R. Havighurst) дослідив, що люди, переходячи у фазу похилого віку, зберігають ті ж потреби, що й у середньому віці, і не допускають будь-яких намірів виключення їх із суспільного життя. Відхід від суспільних справ не може бути атрибутом щасливої старості, оскільки продовження діяльності, прийняття нових функцій взамін втрачених, збереження міжособистісної комунікації людей похилого віку є важливою умовою задоволення життям у старості [10]. Благополучне старіння передбачає збереження активності та можливість призупинити «скорочення» соціальних зв'язків.

Протягом усього періоду свого розвитку теорія активності піддавалася критиці. Зокрема, було багато зауважень щодо її ідеалістичності: політична, економічна і соціальна структура суспільства не дає можливості людям похилого віку зберігати «продуктивну» соціальну позицію в старості. Однак, як аргумент на її підтримку, сучасні геронтологічні дослідження підтверджують, що збереження активності до глибокої старості, участь людей похилого віку в суспільному житті є однією з головних умов якості їх життя [2], [3], [24].

Опозиційною до теорії активності є *теорія роз'єднання* (disengagement – з англ. – відхід, звільнення) або «розсуспільнення» (Дж. Розен (J. Rosen), Р. Хавігурст (R. Havighurst)), авторами якої є американські соціальні психологи Е. К'юмінг (E. Cumming) і В. Генрі (W. Henry) у співпраці з Д. Ньюел (D. Newell), Л. Дін (L. Dean) та І. МакКафрі (I. McCaffrey). Протягом 1955 – 1962 рр. вони вивчали взаємозв'язок між суспільною взаємодією та самопочуттям людей у похилому віці («Kansas City Study of Adult Life»), що дало підстави для формування функціонально-соціальної теорії старіння, основою якої є поняття «звільнення» («disengagement») як характерна ознака людини похилого віку. Теорія роз'єднання допускає природну тенденцію звільнення, поступового відходу індивіда від суспільного життя, обмеження його зв'язків зі спільнотою і перенесення натомість уваги на свою внутрішню сферу [6]. За твердженням Е. К'юмінг та І. МакКафрі «ця теорія бере початок від загального спостереження, що в Америці людина похилого віку залучена у життя навколо себе значно меншою мірою, ніж у період, коли вона була молодшою (...) Старіння людини розглядається у даній теорії як взаємне роз'єднання, відсторонення, яке відбувається між індивідом та іншими людьми у соціальній системі, до якої він/вона належить» [11, с. 309]. Водночас, концепція роз'єднання – двосторонній процес, оскільки суспільство також певною мірою відсторонюється від старіючих людей, вивільняючи соціальні функції для молодшого покоління [26, с. 31]. Варто зазначити, що прихильники теорії активності вважали процес «роз'єднання, звільнення» результатом відсторонення суспільства від осіб похилого віку супроти їхньої волі й бажання [11, с. 310]. «Звільнення», однак, не пов'язано з відчуттям незадоволення чи психічними проблемами індивіда; навпаки, розглядаючи звільнення, роз'єднання, відсторонення як природний процес, зазначена теорія асоціює його з почуттям задоволення та внутрішньої гармонії людини [8]. Дослідження, які акумулювали концепцію роз'єднання, виявили, що причинами суспільної ізоляції та обмеження сфери взаємодії людини похилого віку з іншими можуть бути: а) процес відходу індивіда і його прагнення відсторонитися від суспільного життя, водночас і відмежування самого суспільства від осіб старіючих і старих; б) відсутність концепції подальшого життя людей, які досягли похилого віку; в) зміна соціальних ролей, зокрема у професійній сфері та у родинному житті; г) хвороби, стан фрустрації та психічна втома [20].

Явище суспільного відходу осіб похилого віку пояснюють необхідністю збереження соціальної рівноваги шляхом забезпечення доступу до робочих місць молодим людям. У старшої людини, на думку В. Генрі, змінюється мотивація трудової діяльності. Вчений виокремлює три групи людей похилого віку, враховуючи рівень їх психічної енергії: а) особи з відносно високим рівнем психічної енергії, які продовжують працювати, переважно у попередній сфері зайнятості, виконують суспільні обов'язки; б) люди з середнім рівнем психічної енергії, які зайняті в основному в сфері своїх інтересів (хобі); в) люди зі слабкою психічною енергією, які зайняті власне собою і своїми переживаннями [14]. Вважаючи зайнятість і незайнятість загальними формами динаміки особистості, В. Генрі підкреслює, що відхід, «звільнення» від зайнятості – це

внутрішній невідворотний процес, який залежить не від старості, а від життєвого досвіду, від всього, що людина пережила раніше, і не є ознакою старості як такої. Цю позицію підтримав Б. Ньюгартен (B. Newgarten), провівши емпіричне дослідження, результати якого обґрунтовували теорію роз'єднання і підтвердили, що «зайнятість» не є привілеєм винятково зрілих людей, а «незайнятість» не є привілеєм людей похилого віку [17]; [12].

Досліджуючи причини суспільного відсторонення людей похилого віку, Е. К'юмінг сформулювала три висновки щодо цього процесу: а) ступінь та різновиди інтеракції зменшуються з віком; б) до суспільного відсторонення людей похилого віку призводять їх зміни у сприйнятті самого суспільства; в) рівень зацікавленості суспільним життям знижується, проявляється байдужість, у життєвому просторі осіб літнього віку місце інтересу до інших людей займає інтерес внутрішній, звернений на свої переживання [8]. До зниження взаємодії людей похилого віку з іншими призводить послаблення їх емоційного зв'язку із зовнішнім світом і одночасне зростання зацікавленості до власної особи, що з поступовим відходом від раніше виконуваних соціальних ролей та зі зменшенням суспільного заангажування сприяє оптимальному процесові старіння [30, с. 39 - 40]. Таким чином, концепція роз'єднання складається з двох взаємопов'язаних частин: відхід людини від суспільства і відсторонення суспільства від осіб похилого віку. Цей процес є неминучим і взаємовигідним: з одного боку, у старших людей вищий ступінь задоволення життям пропорційний зменшенню виконуваних ними суспільних ролей, а з іншого – суспільство (шляхом прийняття відповідних норм, законів і технологій) вивільняє ці ролі для більш енергійної молоді когорти. Основна ідея явища «роз'єднання» полягає у тому, що «усі суспільні системи для утримання своєї рівноваги повинні діяти у напрямі звільнення від активності людей старіючих і старих» [20].

У науковій літературі процес «роз'єднання» трактується як «десоціалізація» (The Encyclopedia of Ageing, 2006), «дезінтеграція», «маргіналізація» (В. Робак, 2011), «розсуспільнення» (М. Александрова, О. Кувшинова), «незаангажованість» (Talcott Parsons, 1969). У площині концепції роз'єднання також коректно послуговуватися терміном «відсторонення», оскільки саме він, на наш погляд, точніше відображає і особистісне пристосування, і функціонування людини похилого віку в суспільстві, повніше розкриває позицію спільноти, яка підтримує процес відходу старших від суспільно важливих сфер діяльності і прийняття рішень. Не є це, однак, цілковите відсторонення від звичних раніше виконуваних обов'язків, а радше небажання починати нові. У цьому сенсі поняття «відсторонення» відображає не тільки суспільне «роз'єднання», а й соціальне й психологічне. Соціальне, за визначенням Дж. Мадокса (G. Maddox), полягає у зменшенні кількості та інтенсивності виконуваних соціальних ролей, звуженні кола соціальних контактів; психологічне ж «роз'єднання» (відсторонення) відображається у згасанні емоційної участі («емоційної заангажованості», за Т. Парсонс (T. Parsons)) індивіда у житті його оточення [17]. Однак, якщо у похилому віці процес суспільного і психічного відсторонення

індивіда прогресує, то може призвести до небезпечних наслідків: посилення відчуття байдужості до життя, втрата соціальних зв'язків, духовний занепад особистості – фактори, що наближають фізичну смерть [24, с. 164]. Старість характеризується послідовним відстороненням людини від певних сфер суспільного життя. Осіб похилого віку, з втратою їх професійних ролей та переходом на пенсію, сприймають як «маловартісних» для суспільства, тому перед ними постає проблема захисту своєї суспільної значущості. Однак, не тільки професійні функції людини визначають її вагу у суспільстві. На погляд норвезького науковця С. Даатланда (S. O. Daatland), старшим людям не обов'язково здобувати свій суспільний престиж таким же способом і у таких сферах діяльності, як це роблять молоді люди, а реалізовувати його через неформальну зайнятість, зокрема у підтриманні домашнього побуту родини, оскільки у старості людина більшою мірою залежить від свого безпосереднього оточення. Тобто, з віком для людини зростає значення соціальних зв'язків у площині індивід – родина – друзі. Саме їх наявність підтримує людей похилого віку та дозволяє долати почуття відсторонення і непотрібності [22, с. 321]. У цьому, власне, і полягає суть залучення до роботи, а також і відчуття потрібності та корисності для соціуму, люди стають активними через підтримання суспільно важливих благ і послуг у неформальному середовищі і таким чином створюють підстави для власної ідентифікації [29, с. 118].

Варто зазначити, що процес роз'єднання (відсторонення) був описаний А. Хохшильдом (A. Hochschild) як історичний артефакт соціокультурних норм 1950-х років – у час, коли в суспільстві, зокрема в американському, проявлялося негативне соціальне ставлення до людей похилого віку, неприйняття та відсторонення цієї вікової групи від суспільно важливих рішень, справ і сфер життя. У цьому аспекті інтенсивність впливу роз'єднання визначалася соціальними структурами, і ця проблема поглиблювалася відсутністю ефективної соціальної політики щодо осіб похилого віку [12].

Аналіз теорії роз'єднання у її розвитку дозволяє визначити три гіпотези, які були обґрунтовані (але не остаточно підтверджені) результатами тривалих емпіричних досліджень. Перша стверджує, що всі суспільства певним чином відштовхують людину похилого віку. Згідно з другим припущенням, індивід, керуючись внутрішніми мотивами, відходить, звільняється від суспільства. Це звільнення відбувається у соціальному (зменшення соціальної взаємодії, соціальних ролей та часу на їх виконання) та в психологічному (зменшення особистої участі, інтересу та емоційного залучення до справ інших людей та суспільства загалом, натомість перенесення інтересу на власну емоційну сферу) аспектах. І третя гіпотеза припускає, що індивід, незважаючи на соціальне та психологічне відсторонення, продовжує переживати високий рівень задоволення життям, який, однак, суттєво знижується, якщо порушується природний процес роз'єднання і людей похилого віку спонукають до різних видів діяльності. Таким чином, вихідна теза теорії активності про те, що активність (діяльність) веде до задоволення життям, стала дискусійною і заперечувалася теорією роз'єднання.

Теорія роз'єднання суперечила не тільки широко акцептованій концепції активності, але й особистісним цінностям, пропагованим багатьма геронтологами, – прагнення продовжити середній вік і стиль життя середнього класу західного суспільства. Окрім того, з гуманістичної точки зору самè слово «роз'єднання» (відсторонення) має негативний лексичний відтінок. Отож, протягом 1960-70-х рр. теорія роз'єднання зазнавала модифікації, оскільки результати емпіричних досліджень ні заперечували, ані підтверджували її. Е. К'юмінг (1963) скорегувала концепцію твердженням, що процес відсторонення не є загальним, а залежить від типу особистості. Результати дослідження вченої підтвердили, що старіння людини супроводжується поступовим відходом від суспільного життя, від попередніх соціальних ролей та від звичного оточення [7]. Д. Куйперс і В. Бенгтсон (J. Kuipers, V. Bengtson, 1973) назвали цей процес «синдромом соціального розпаду» («a social breakdown syndrome»). У старших людей знижується рівень інтересу до інших, послаблюється емоційний зв'язок зі світом на користь зацікавленості собою, що є результатом не тільки ослаблення життєвих сил, але й відсторонення осіб похилого віку від важливих суспільних функцій та рішень. Почуття меншої затребуваності спонукає людину до ізоляції від соціуму та зосередженості на власних переживаннях і здогадах [15]. Згідно з концепцією роз'єднання, відхід старших людей від попередньої активності – явище природне і є запорукою оптимального перебігу старіння [19, с. 36].

Процес відсторонення, на нашу думку, пов'язаний з поняттям «особистої суспільної адаптації», яка, своєю чергою, залежить від життєвих цілей людини у різному віці. Особисте пристосування є свого роду внутрішньою гармонією, а суспільне – гармонією людини з оточуючим середовищем. Таким чином, провідною для теорії роз'єднання (відсторонення) можемо визначити тезу: зовнішній зв'язок людини з суспільством з віком переходить у її внутрішню площину; втрата суспільних зв'язків – «розсуспільнення», відсторонення від важливих сфер життя соціуму – є виявом особистої суспільної адаптації людей похилого віку, яка супроводжується зміною їхніх життєвих цілей та пріоритетів у напрямі зосередження на індивідуальному благополуччі та власних справах.

Два важливі фактори – спорідненість і близькість осіб, які належать до вікової групи людей похилого віку, і втрата або обмеження їхньої взаємодії з іншими віковими групами – стали поштовхом для створення *теорії субкультури* (А. Роуз (A. Rose)). Такі явища як сегрегація і дискримінація спонукають старших осіб до взаємодії з іншими особами своєї вікової категорії, що й створює субкультуру людей похилого віку, яка, відповідно, формує окрему групу з певними нормами і цінностями, сприяє підтриманню у старших осіб я-концепції [21]. Відповідно до представленої позиції, культура стає стержнем, який об'єднує людей похилого віку і, водночас, відособлює їх від молодих людей. Особливості культури старших визначаються такими чинниками, як вихід на пенсію, звуження сімейних контактів, характерні для цього періоду турботи і проблеми, організація та відвідування закладів і програм для пенсіонерів, а також вплив

стереотипів щодо осіб похилого віку – все це породжує субкультуру старості. Серед інших чинників, що сприяють формуванню субкультури людей похилого віку, А. Роуз називає: а) зростання у суспільстві чисельності осіб пізнього зрілого віку з певними цінностями, ідеями і поведінкою; б) часткова суспільна ізоляція людей похилого віку і негативні стереотипи щодо них; в) значне обмеження комунікації та взаємодії з іншими віковими групами; г) психологічна близькість осіб одного віку [21]. Це підводить до висновку, що формування субкультури людей похилого віку сприяє збереженню відчуття психологічної стабільності і підтримує соціальні зв'язки. Варто зазначити, що теоретики субкультур визнають, що субкультура за віком є значно потужнішою, ніж субкультура за етнічним, релігійним чи соціальним критерієм. Однак, існують певні відмінності між окремими підгрупами субкультури людей похилого віку, характер яких залежить від таких факторів як освіта, фінансове забезпечення, соціальний статус, життєва позиція, інтереси та ін. Це дає підстави для висновку, що субкультуру можна розглядати як гуртуючий чинник для осіб похилого віку і засіб їх суспільної інтеграції, оскільки вона створює умови для міжособистісної комунікації старших та їх взаємодії з іншими віковими групами чи субкультурами.

Теорія символічного інтераціоналізму Дж. Міда (G. Mead) побудована на основі ідей з різних галузей науки і наголошує на важливості комунікації як засобу взаємоприспосовування індивідів. Для людей похилого віку це адаптація, по-перше, до представників молодших поколінь; по-друге, до суспільства загалом, яке постійно змінюється; і по-третє, до стану власної старості. Водночас і суспільство повинно пристосовуватися до демографічних ситуацій: зміна демографічної структури у напрямі старіння населення означає значне збільшення сегмента людей похилого віку в багатьох сферах суспільного життя. І якщо особистісна суспільна адаптація старших людей формувалася віками, то суспільство до свого старіння виявилось не пристосованим і значною мірою не готовим. Таким чином, взаємна адаптація людей похилого віку і суспільства до існуючих і прогнозованих демографічних процесів у світі матиме стабілізуючий характер, а основним засобом такого взаємного пристосовування може бути комунікація у різних її формах [18].

Теорія боннської школи (1972) ґрунтується на ідеї пристосовування і соціалізації людини похилого віку, спрямованих до модифікації процесу суспільної інтеграції старіючих і старих людей. Геронтологічне дослідження Г. Тома (H. Thomae), основане на аналізі індивідуальних особливостей людей похилого віку, висунуло гіпотезу, що старість – ні винятково, ні первинно не спричинена єдиною змінною – хронологічним віком; більше значення у цьому процесі має (як позитивний, так і негативний чинник) «образ себе», який пов'язаний з впливом таких змінних факторів, як стан здоров'я, індивідуальні особливості, життєва активність [25]. Ця концепція, на противагу іншим теоріям старіння, підкреслює фізичну і психічну конституцію людини похилого віку як важливий позитивний фактор коректури соціальної взаємодії індивіда в межах суспільства, а також вказує на можливості змін поведінки старших.

Педагогічна теорія старіння і старості побудована на засадах концепції ціложиттєвої освіти, на розумінні освіти як процесу багатоаспектного, різнобічного і багатоваріантного, що триває упродовж всього життя людини. Біологічні і психічні зміни, які відбуваються з віком, призводять до обмеження здатності осіб похилого віку до навчальної діяльності, однак старість – це не стагнація, а фаза життя, у якій можливо здобувати знання та набувати нових умінь. Дослідження доводять, що мозок людини потребує постійного тренування, тобто підтримання розумової активності, інакше він піддається атрофії. Набуття нових компетенцій цілком можливе у період старості, але вимагає вироблення способів діяльності, відповідних можливостям людей похилого віку [1]. Незважаючи на слабші (порівняно з можливостями молодих людей) біологічні та психічні можливості розвитку, люди похилого віку мають багатший життєвий досвід, який при відповідному використанню дозволяє випрацювати оптимальні способи діяльності, що, своєю чергою, полегшує людям керування власним життям і робить його змістовним і вартісним [28].

Провідною ідеєю педагогічної теорії старіння і старості є припущення, що активність людей похилого віку, зокрема розумова, затримує наслідки біологічного і психічного старіння. Пролонгуючи період фізичної та інтелектуальної здатності людини і детермінованої цією здатністю соціальної мобільності, розумова активність відтерміновує час старечості, безпомічності та залежності від допомоги інших людей. За висновком геронтологів, «... швидкість старіння зумовлена генетично і підлягає модифікації тільки через виховання, стиль життя і середовище» [5, с. 61]. З точки зору соціальної педагогіки, людина – істота біосоціокультурна. Період старості у неї є останньою фазою росту і розвитку; чим довше людина живе, тим має більший шанс пройти можливий повний розвиток і цілковито використати свій потенціал. Однак, результати тривалих геронтологічних досліджень показують, що освіта й виховання у старості є не тільки можливістю заповнення вільного часу, який значно збільшується з виходом людини на пенсію, а часто й потребою, що уможливорює збереження індивідуальності та самоідентифікації людини похилого віку. Засновником класичної концепції освіти й виховання до і в старості вважається А. Камінський. Обґрунтовуючи виховання у похилому віці, автор спирався на дві засадничі тези: по-перше, «... додаймо життя до років, а не роки до життя»; а по-друге, «... у старості люди такі ж, якими були в молодості»; тобто концепція А. Камінського побудована на переконанні, що умовою спокійної позитивної і, насамперед, гідної старості є активність людини у всіх площинах життя. Навчальну діяльність людей похилого віку автор трактує як чинник їх адаптації до суспільства. Основним завданням навчання у цьому віці є забезпечення умов для набуття чи поглиблення інтересів, знань та умінь, що дає людині відчуття задоволення від власної діяльності та способу життя у пенсійний період. Найбільш ефективним у контексті освіти у похилому віці, вважає автор, є аспект самовиховання особистості, свідомої свого майбутнього, тобто готової до старості: «... правильне виховання до старості – найкращий спосіб примирення з

нею» [13]. Незважаючи на тривалий розвиток педагогічної концепції старіння, її суть – зробити все можливе, щоб старість стала для людини важливим, цінним і змістовним періодом життя.

Таким чином, процес старіння зумовлений впливом багатьох взаємопов'язаних факторів: біологічних, психологічних і соціальних, а також фактора середовища, у якому живе людина.

Основним соціальним чинником старіння вважаємо адаптаційно-інтеграційні труднощі, які виникають у людини з віком, і зниження здатності до багатоаспектного розвитку, що пришвидшує процес старіння людини не в хронологічному, а у психосоціальному сенсі. На підставі аналізу соціальних концепцій старіння і старості, домінуючими соціальними факторами старіння визначаємо: а) суспільну ізоляцію та відсторонення людей похилого віку; б) фактор середовища – зміна умов життя людини після виходу на пенсію, втрата звичних соціальних ролей, звуження кола спілкування; в) погіршення фінансового становища старших; г) відсутність / недостатню розробленість соціальної політики щодо людей похилого віку; ґ) низький ступінь усвідомлення людиною неминучості старіння і старості та готовності до цієї фази життя.

Дослідження у сфері освітньої геронтології ґрунтуються на положеннях соціальної концепції активності, яка, беручи до уваги взаємозалежність діяльності і почуття задоволення життям (суб'єктивне почуття благополуччя), обґрунтовує необхідність збереження активності людини до глибокої старості, що є умовою позитивного старіння. Важливим результатом досліджень у сфері соціальної геронтології та герогогіки є підтвердження того, що підтримання психічної та соціальної рівноваги у похилому віці здійснюється через трансформацію соціальних ролей, якщо в період старості у людини з'являються види діяльності, які заміщують її попередні соціальні ролі. У цьому сенсі освітня (навчальна) активність людей похилого віку виконує адаптивно-інтеграційну функцію і стає вагомим фактором суспільної акцептації осіб цієї вікової групи.

Аналіз теоретичних підходів до старіння і старості (соціальний аспект) дозволяє визначити основні перспективи, у яких розглядається проблема старіння, старості і людей похилого віку (на рівні особистісному) в освітній геронтології:

- з перспективи активності, згідно з якою фізична та соціальна активність вважається корисною для людини похилого віку, а її нестача призводить до втрати адаптивної здатності індивіда;
- з перспективи відсторонення, яка обґрунтовує властивий природний рух людини, що досягла похилого віку, до звільнення (розумового і суспільного);
- з перспективи безперервності, яка допускає позитивне і природне прагнення людини похилого віку продовжувати стиль життя середнього віку;
- з перспективи розвитку, згідно з якою позитивний розвиток особистості продовжується й у похилому віці.

Таким чином, освітня геронтологія, спираючись на основні положення соціальних теорій старіння і старості, розглядає людину похилого віку як ресурс. Вважаємо, що підхід до проблеми

старіння і старості з перспективи ресурсу, яка базується на ідеях теорій активності і ціложиттєвого розвитку, дозволяє обґрунтувати необхідність освіти людей похилого віку і лежить в основі освітньої геронтології.

ЛІТЕРАТУРА

1. Baltes P. B., Kliegl R. On the dynamics between growth and decline in the aging of intelligent and memory / K. Poeck, H. J. Freund, H. Ganshirt (Eds.). *Neurology*. – Heidelberg: Springer Verlag, 1986. – P. 1–17.
2. Bengtson V. L. *Handbook of Theories of Aging, Second Ed.* / Bengtson V. L., D. Gans, Putney M., Silverstein M. – NY: Springer Publishing Company, 2008. – 816 p.
3. Bond J. *Aging in Society* / J. Bond, S. M. Peace, F. Dittman-Kohli, G. Westerhof. – London: SAGE Publication Ltd., 2007. – 364 p.
4. Bühler Ch. *Meaningful Living in the Mature Years* / R. W. Kleemeier (Ed.). *Aging and Leisure*. – New York: Oxford University Press, 1961. – P. 345–387.
5. Coni N. *Starzenie sie.* / Coni N., Davison W., Webster S. – Warszawa: PWN, 1994. – 234 p.
6. Cumming E. / Cumming E., Dean L., Newell D. and McCaffrey I. *Disengagement-atentative theory of aging* // *Sociometry*. – 1960. – Volume 1. – P. 23–35.
7. Cumming E. *Further thoughts on the theory of disengagement* / Cumming E. // *UNESCO International Science Journal*. – 1963. – P. 377–393.
8. Cumming E. *Growing old, the process of disengagement* / E. Cumming, W. Henry. – New York: Basic Books Inc., 1961. – 294 p.
9. Havighurst R. J. *Developmental tasks and education* (3rd ed.). – New York: McKay, 1973 (Original work published 1948). – 272 p.
10. Havighurst R. J. *History of developmental psychology: Socialization and personality development through the life span* / P. B. Baltes, K. W. Schaie (Eds.) *Life-span developmental psychology: Personality and socialization*. – New York: Academic Press, 1973. – P. 3–24.
11. Havighurst R. *Successful Aging* / R. Williams, C. Tibbits, W. Donohue [Eds]. *Process of Aging. Social and Psychological Perspectives*. – New Brunswick (NJ): Adline Transaction Publisher, 2009 (Copyright by 1963). – 586 p. – P. 299–311.
12. Hochschild A. R. *Disengagement theory: A critique and proposal* / A. R. Hochschild // *American Sociological Review*. – 1975. – Vol. 40. – P. 553–569.
13. Kaminski A. *Funkcje pedagogiki społecznej: praca socjalna i kulturalna* / Kaminski A. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Państwowe, 1974. – 426 s.
14. Koller Marvin R. *Social Gerontology* / Marvin R. Koller. – New-York, 1968. – 176 p.
15. Kuypers J. *Social breakdown and competence: A model of normal aging* / Kuypers J., Bengtson V. // *Human Development*. – 1973. – No. 16. – P. 181–201.
16. Lemon B. W. *An exploration of the activity theory of ageing: activity types and life satisfaction among in-movers to a retirement community* / B. W. Lemon, V. L. Bengtson, J. A. Peterson // *Journal of Gerontology*. – 1972. – Vol. 27. – P. 511–523.
17. Maddox G. *Disengagement theory: A critical evaluation* / G. Maddox // *Gerontologist*. – 1964. – No. 4 (1). – P. 46–50.
18. Mead G. H. *The social self* / G. H. Mead // *Journal of Philosophy, Psychology and Scientific Methods*. – 1913. – No. 10 (14). – P. 374–380.
19. Pakula M. *Postawy osób starszych wobec edukacji: stadium teoretyczno-diagnostyczne.* / Pakula M. – Lublin: Wyd. Uniwersytetu im. Mariji Skłodowskiej-Kuri, 2010. – 204 p.
20. Rembowski J. *Psychologiczne problemy starzenia się człowieka*. – Poznan: Wydawnictwo PWN, 1984. – 178 p.
21. Rose A. M. *A current theoretical issue in social gerontology* / A. M. Rose // *The Gerontologist*. – 1964. – No. 4 (1). – P. 46–50.

22. Schulz R. The Encyclopedia of Ageing / R. Schulz [Ed. In Chief], L. S. Noelker, K. Rockwood, R. L. Sprott [Ass. Ed.]: Fourth Ed.: 2-volume set. – New York: Springer Publishing Comp., 2006. – 720 p.
23. Selye H. The stress of life / Selye H. – New York: McGraw Hill, 1978. – 524 p.
24. Szatur-Jaworska B. Podstawy gerontologii społecznej / B. Szatur-Jaworska, P. Bledowski, M. Dziegielewska. Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA – JR, 2006. – 322 s.
25. Thomae H. The concept of development and life-span developmental psychology / P. B. Baltes, O. G. Brim (Eds.). Life-span development and behavior. – Vol. 2. – New York: Academic Press, 1979. – P. 282–312.
26. Tornstam L. A Developmental Theory of Positive Aging / Tornstam L. – New York: Springer Publishing Company, 2005. – 216 p.
27. Vries H. A. Psychology of exercise and aging / D. S. Woodruff, J. E. Birren (Eds.). Aging: Scientific perspectives and social issues. – New York: D. Van Nostrand, 1975. – P. 257–276.
28. Willis S. L. Towards an educational psychology of the adult learner / J. E. Birren, K. W. Schaie (Eds.). Handbook of the psychology of aging. – New York: Van Nostrand Reinhold, 1985. – P. 818–847.
29. Worach-Kardas H. Wiek a pełnienie rol społecznych / Worach-Kardas H. – Warszawa – Łódź: PWN, 1983. – C. 118.
30. Zych A. Człowiek wobec starości - szkice z gerontologii społecznej / A. A. Zych. – Katowice: Wyd. Śląsk, 1999. – 164 p.